

Andrzej Grzywacz

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie,

e-mail: andrzej_grzywacz@sggw.pl

PROPOZYCJE DALSZYCH LOSÓW W STOSUNKU DO ZAMARŁYCH DRZEW POMNIKOWYCH O WYBITNYCH WALORACH PRZYRODNICZYCH I SPOŁECZNYCH

PROPOSALS FOR FUTURE DESTINY OF DEAD NATURAL MONUMENT TREES WITH UNIQUE NATURAL AND SOCIAL CHARACTERISTICS

Słowa kluczowe: rekordowe drzewa, pomniki przyrody, upamiętnianie i zachowanie zamarłych drzew, wybitne walory przyrodnicze i społeczne drzew pomnikowych

Key words: record-setting trees, natural monuments, remembrance and conservation of dead trees, unique natural and social values of natural monument trees

Abstract. The article presents proposals of various methods along with examples of conservation and remembrance of dead trees with special natural and social values: leaving dead standing or lying trees; protection or reconstruction of uniquely large stumps; protection of tree parts ex situ; using tree parts as museum exposition; utilizing unusual stumps; planting in the near neighbourhood of a dying tree its successors received from genetic material of a parent tree; propagating seedlings from seeds of famous trees; using seedlings originating from famous trees for planting memorial groves; growing seedlings from tissue of dead natural monument trees; creating an arboretum collection from tree grafts obtained from record-setting trees; using parts of exceptionally significant trees as a model for casting monuments and sculptures; placing information boards and memorial stones in places where trees of special social significance were growing. It was also suggested for institutions and individuals responsible for keeping registers of natural monument trees to document the future destiny of trees with special natural and social values which already died.

WSTĘP

Drzewa, tak jak wszystkie organizmy żywe, mają określony czasokres trwania, wegetacji, zależny od cech genetycznych, warunków wzrostu, a także od czynników losowych (choroby, szkodniki, różne czynniki abiotyczne). Wśród

drzew pomnikowych są drzewa rekordowe pod względem wieku, wysokości, obwodu pnia, średnicy rzutu korony, miąższości drewna, a także drzewa o szczególnych walorach społecznych – historycznych, kultu religijnego, patriotycznych i innych. Drzewa takie zasługują na zachowanie po zamarceniu dla celów edukacyjnych, naukowych i jako pamiątka dla przyszłych pokoleń.

Na świecie do takich rekordowych drzew przykładowo należą: sosny ościste (*Pinus aristata*) rosnące w Górach Skalistych na terenie Kolorado i na innych pustyniach amerykańskich, najstarsze z nich mają 3-4 tys. lat; cypryśnik meksykański (*Taxodium mucronatum*) rosnący w Santa Maria del Tule, stan Oaxaca (Meksyk) uchodzący za najgrubsze współcześnie drzewo na świecie; różne gatunki baobabów afrykańskich, np. *Adansonia grandidien* z Madagaskaru, również o olbrzymich pierśnicach; mamutowce olbrzymie (*Sequoiadendron giganteum*), wiecznie zielone sekwoje (*Sequoia sempervirens*), eukaliptusy królewskie (*Eucalyptus regnans*) – najwyższe drzewa kuli ziemskiej. W Europie do szczególnie imponujących wiekowo i o ogromnej masie drewna należą: dęby szypułkowe, lipy drobnolistne, platany, jodły, modrzewie, cisy, oliwki i inne rodzaje. W Polsce również mamy rekordowe drzewa opisane w różnych kategoriach cech dendrometrycznych, między innymi przez Grzywacza i Pietrzak (2013).

Ustawa o ochronie przyrody (2004) stanowi, że na terenach niezabudowanych, jeśli nie stanowi to zagrożenia dla ludzi lub mienia, drzewa stanowiące pomniki przyrody podlegają ochronie aż do ich samoistnego, całkowitego rozkładu. Martwe już drzewa pomnikowe o wybitnych walorach przyrodniczych i społecznych można i powinno się nadal wykorzystywać poprzez różne sposoby ich symbolicznego zachowania.

PRZYKŁADY I PROPOZYCJE

1. Pozostawienie martwego stojącego drzewa – np. dąb „Car” w Nadleśnictwie Hajnówka który usechł w 1984 r., dąb „Kościuszko” pod Maciejowicami, „Wilcza sosna” na terenie Jagiełły niedaleko Przeworska, sosna bartna z kapliczką w Nadleśnictwie Parciaki. Nie jest to trwała forma zachowania, gdyż takie drzewo może się przewrócić, powodując zagrożenie dla ludzi i mienia. Stojące martwe drzewo powinno być tylko formą przejściową ekspozycji do czasu ustalenia trwalszej formy jego zachowania i upamiętnienia.

2. Pozostawienie martwego leżącego drzewa – np. „Sosna powstańców 1863 r.” w Kampinoskim Parku Narodowym, „Dąb Jagiełły” w Białowieskim Parku Narodowym, platan pod Huczmem z Krokowej na Kaszubach, sosna bartna o silnym skręcie włókien zabezpieczona i eksponowana obok siedziby Nadleśnictwa Supraśl. Najkorzystniej pień ułożyć na odpowiednich legarach i pod zadaszeniem, co chroni na długi czas przed zgnilizną powodowaną przez grzyby.

3. Pozostawienie wyjątkowych rozmiarów pniaka – np. jodła pospolita „Gruba jodła” w leśnictwie Czarna Hala, obecnie na terenie Babiogórskiego Parku Narodowego. Aktualnie jest już tylko zrekonstruowany pniak z kamiennych

otoczków w cementowej zaprawie dający wyobrażenie o rzeczywistej wielkości tego imponującego drzewa, znajduje się przy żółtym szlaku turystycznym z Zawoi do schroniska na Markowych Szczawinach.

4. Ochrona szczątków pnia *ex situ* – np. przeniesienie poza miejsce naturalnego występowania wyrzynków, fragmentów pni do muzeum, izb edukacyjnych, szkół i uczelni przyrodniczych, itp. Fragmenty takich pni znajdują się między innymi w Muzeum Lasu i Drewna w Centrum Edukacji Przyrodniczo – Leśnej SGGW w Rogowie, w Ośrodku Kultury Leśnej w Gołuchowie koło Kalisza. Jeden z największych w kraju jałowców, który rósł na zalesionym brzegu Sanu w Babicach, został przetransportowany do Arboretum w Bolestraszczykach koło Przemysła i stanowi tam eksponat wystawy dendrologicznej.

5. Wykorzystanie części pnia jako ekspozycji muzealnych – np. dąb szypułkowy „Baublis” w miejscowości Bordzie (Żmudź, Litwa) ścięty w 1812 r., a dolna partia pnia przeniesiona na teren właściciela majątku Dionizego Paszkiewicza i urządzenie w niej altanki z ekspozycją zabytkowych przedmiotów, „starożytności litewskich”. Obecnie znajduje się tu „Dionizas Paška Muzeum”, gdzie pień umieszczono wewnątrz przeszklonego pawilonu. Drzewo to opisał Adam Mickiewicz w „Panu Tadeuszu” (1834), a wcześniej ukazały się artykuły o tym wyjątkowo starym i grubym dębie w „Gazecie Kownieńskiej” i „Sylwanie” (1827).

6. Użytkowe wykorzystanie pnia – dawniej z pustych, dziuplastych pni okazałych drzew wykonywano urządzenia i sprzęt dla gospodarstwa wiejskiego, np. wydłubany z olbrzymiego pnia sosny sąsiek do przechowywania ok. 1,5 t ziaren zbóż znajdujący się w Muzeum Poleskiego Parku Narodowego. Współcześnie wykonywane są dość często kapliczki, boże męki stojące na terenach Lasów Państwowych, w szczególności poświęcone św. Hubertowi patronowi myśliwych, św. Janowi Gwalbertowi patronowi leśników i św. Franciszkowi patronowi ekologów i obrońców przyrody (Grzywacz 2013).

7. Posadzenie w sąsiedztwie zamierającego drzewa jego następcy z materiału egzemplarza rodzicielskiego np. obok dębu „Bartka” w Zagnańsku na sąsiednim parkingu z inicjatywy Polskiego Towarzystwa Leśnego w 2000 r. posadzono „Bartusia” wyhodowanego z żółędzi drzewa rodzicielskiego. Podobnie postąpiono z okazem dębu „Kopernik” na dziedzińcu katedralnym we Fromborku.

8. Propagowanie sadzonek z nasion wyjątkowych drzew – np. w kwietniu 2004 r. podczas Ogólnopolskiej Pielgrzymki Leśników do Watykanu, z okazji 80-lecia utworzenia administracji Lasów Państwowych, papież Jan Paweł II pobłogosławił żółędzie zebrane z najstarszego w kraju dębu szypułkowego „Chrobry” rosnącego w Piotrowicach w Nadleśnictwie Szprotawa. Z tych żółędzi wyhodowano sadzonki w szkółce Nadleśnictwa Rudy Raciborskie w ilości 514 sztuk, które w 2006 r. w uroczysty sposób posadzono w wybranych miejscach (nadleśnictwa, szkoły i uczelnie leśne oraz inne ważne miejsca dla leśnictwa) na terenie całego kraju jako tzw. „dęby papieskie” (każda sadzonka posiadała stosowny certyfikat). Drugim etapem „nasadzeń papieskich” były tzw. „benedyktynki”, sadzonki z nasion sosny piskiej (Nadleśnictwo Maskulińskie), sosny taborskiej (Nadleśnictwo Miłomłyn),

sosny limby (Tatrzański Park Narodowy), świerka istebniańskiego (Nadleśnictwo Wisła), dębu szypułkowego z pomnika „Adam” (Nadleśnictwo Jamy), buka zwyczajnego (Nadleśnictwo Goleniów), jodły z Leśnego Zakładu Doświadczalnego w Krynicy Uniwersytetu Rolniczego w Krakowie, cisa z Borów Tucholskich (Nadleśnictwo Zamrzenica). Wyhodowano je w szkółkach Lasów Państwowych (Nadleśnictwo Jabłonna i Syców) z nasion pobłogosławionych przez Benedykta XVI w trakcie pielgrzymki do Polski w maju 2006 r. przed mszą świętą w Warszawie. Ponad 40 tys. „benedyktynek” reprezentuje najbardziej znane, cenne ekotypy głównych gatunków drzew leśnych Polski. Następne etapy nasadzeń „drzew papieskich” obejmowały cisy dla upamiętnienia beatyfikacji i kanonizacji Jana Pawła II. Akcje te organizowało Towarzystwo Przyjaciół Fajslawic, Katolicki Uniwersytet Lubelski oraz Zespół Szkół Leśnych im. Polskiego Towarzystwa Leśnego w Biłgoraju pod kierunkiem Adama Polskiego (Grzywacz 2013).

9. Wyhodowanie z wyjątkowych drzew sadzonek wykorzystywanych do pamiątkowych nasadzeń. Około 600-letni dąb „Bolko” rosnący w Rudzie Hucie w Nadleśnictwie Chełm (Regionalna Dyrekcja Lasów Państwowych w Lublinie) był reprezentantem polskim w konkursie Europejskie Drzewo Roku. Z tego dębu leśnicy i młodzież szkolna zabrali jesienią 2015 r. około 30 kg żołądździ, z których w szkółce kontenerowej Nadleśnictwa Strzelce przygotowano sadzonki, które będą wykorzystywane jako materiał sadzeniowy do pamiątkowych zadrzewień podczas różnych uroczystości.

10. Prywatna sprzedaż sadzonek z materiału siewnego pochodzącego z najstarszych drzew kraju – np. cis pospolity, najstarsze drzewo Polski liczące ok. 1250 lat, rosnące w Henrykowie koło Lubania, jest osobnikiem męskim, ale w niektóre lata w części korony tworzą się sporadycznie, z kwiatostanów żeńskich, nasiona w czerwonych osnówkach. Są one wykorzystane do produkcji sadzonek i sprzedawane osobom, które na swojej działce lub ogrodzie chcą mieć potomka najstarszego obecnie drzewa w Polsce. To jedna z metod uwiecznienia tego wyjątkowego cisa.

11. Wyhodowanie drzew z martwych już tkanek drzew pomnikowych – np. ze spalonego przez wandalów w dniu 15 listopada 2010 r. dębu szypułkowego „Napoleon”, rosnącego na skarpie pradoliny Odry w Nadleśnictwie Przytok (najgrubsze wówczas drzewo Polski), przygotowano sadzonki i jeden z egzemplarzy został uroczyście posadzony w Ogrodzie Botanicznym Miasta i Uniwersytetu Zielonogórskiego 3 września 2014 r. dla uczczenia odbywającego się wówczas 114 Zjazdu Polskiego Towarzystwa Leśnego.

12. Tworzenie kolekcji pomnikowych drzew uzyskanych metodami szczepienia wegetatywnego. Z gałęzi pobranych z około stu najbardziej znanych drzew pomnikowych kraju – liściastych i iglastych, tworzy się kolekcję w Arboretum im. Stefana Białoboka w Nadleśnictwie Syców (RDLP Poznań). Zrzeszy szczepi się na podkładach, dokonuje tego inż. Stanisław Sęktas – inicjator powstania i kierownik tego Arboretum. W kolekcji znajdują się również egzemplarze pochodzące z najstarszego dębu „Chrobry”, aktualnie w złym stanie zdrowotnym,

po chuligańskim podpaleniu tego wyjątkowego drzewa w 2014 r. Kolekcja taka może służyć do badań nad „genem długowieczności” drzew (informacja ustna od inż. S. Sęktasa).

13. Wykonanie rzeźb i pomników na podstawie modeli z kikutów drzew o wyjątkowej wartości symbolicznej – np. wiąz szypułkowy na Pawiaku w Warszawie (hitlerowskie więzienie polityczne) zmarł jesienią 1984 r. wskutek holenderskiej choroby wiązów (forma ostra). To około 60 - letnie drzewo nie było pomnikiem przyrody, ale miało wielką wartość martyrologiczną, bo po zakończeniu II wojny światowej na terenie zburzonego gmachu więzienia, na tym drzewie umieszczano klepsydry i ogłoszenia o zmarłych i zaginionych więźniach, w dzień Święta Zmarłych płonęły świece i znicze na pamiątkę osób, które były więźniami Pawiaka, a nieznane jest miejsca ich pochówku, pod tym drzewem modlił się papież św. Jan Paweł II (Grzywacz 1985). Drzewo po kilkunastu latach zaczęło się przechylać, na skutek znacznej zgnilizny korzeni, dlatego wykonano z brązu odlew pnia z konarami o tym samym kształcie, odsłonięty uroczyście w 2005 r. Pomnik „Wiąz Pawiacki” to kopia kikutu drzewa o wymownym wyrazie symbolicznym – śmierci i męczeństwa narodu polskiego zadanego przez niemieckich okupantów (Grzywacz 1985).

14. Ustawienie tablicy lub kamienia pamiątkowego w miejsca, gdzie rosło dawniej drzewo pomnikowe o wyjątkowych walorach – np. „Sosna Gałczyńskiego” w Nadleśnictwie Maskulińskie, niedaleko Leśniczówki Pranie, gdzie poeta Konstanty Ildefons Gałczyński lubił przebywać, spacerował do tego drzewa i tworzył wiersze.

PODSUMOWANIE

Po niektórych, wyjątkowych drzewach zachowały się zapisy kronikarskie, bądź też trwają w tradycji i w ludzkiej pamięci. Po niektórych sędziwych drzewach będących pomnikami przyrody, wcześniej nazywanych zabytkami przyrody, których śladów próżno szukać w terenie, zachowały się rysunki, fotografie, pocztówki, oznaczenia na mapach, wzmianki w kronikach parafialnych i zakonnych, w przewodnikach turystycznych, artykuły prasowe i inne archiwalia. Należy wprowadzić do praktyki konserwatorskiej i ochrony przyrody zalecenie, aby instytucje i osoby odpowiedzialne za rejestry drzew pomnikowych (gminnych, wojewódzkich, centralnych – prowadzących przez Generalna Dyрекcję Ochrony Środowiska) dokumentowały historię i dalsze losy drzew o szczególnych walorach przyrodniczych i społecznych (szeroko rozumianych).

Ryc. 1. Dąb szypułkowy im. Jana Bażyńskiego, Kadyny koło Elbląga (fot. M.Grzywacz)

Ryc. 2. Dąb szypułkowy „Mieszko”
Natolin, Warszawa (fot. M. Grzywacz)

Ryc. 3. Pień sosny bartnej przed siedzibą Nadleśnictwa Supraśl (fot. A. Grzywacz).

Ryc. 4. Fragment pnia dębu „Baublis”, opisanego w „Panu Tadeuszu” przez Adama Mickiewicza, Bordzie, Żmudź, Litwa (fot. A. Grzywacz).

Ryc. 5. Pień drzewa wykorzystany jako myśliwska kapliczka, Nadleśnictwo Tomaszów (fot. A. Grzywacz).

Ryc. 6. Dąb szypułkowy „Bartek”, Zagnańsk (fot. M. Grzywacz).

Ryc. 7. Dąb szypułkowy „Chrobry” – najstarszy w Polsce, Nadleśnictwo Szprotawa (fot. M. Grzywacz).

Ryc. 8. Dąb „Napoleon” – najgrubszy w Polsce, nieistniejący, spalony przez wandalów w 2010 roku (fot. M. Grzywacz).

Ryc. 9. Wiąz Pawiacki, replika wykonana z brązu, Warszawa (fot. A. Grzywacz).

Ryc. 10. Tablica pamiątkowa w miejscu zamarłej „Sosny Gałczyńskiego”, Nadleśnictwo Maskulińskie (fot. A. Grzywacz).

LITERATURA

- Grzywacz A. 1985. Ocena stanu zdrowotnego wiązu rosnącego przy wejściu do Muzeum Więzienia „Pawiak” oraz wytyczne konserwatorskie. Ekspertyza dla Muzeum Historii Polskiego Ruchu Robotniczego, Maszynopis, 1-7.
- Grzywacz A. 2013. Leśne sanktuaria oraz obiekty i ślady wiary w lasach. [w:] Las jak świątynia. (redakcja zespołowa), Zarząd Stowarzyszenia Rodzin Katolickich Archidiecezji Częstochowskiej, Częstochowa, 15-24.
- Grzywacz A., Pietrzak J. 2013. Drzewa – pomniki przyrody. Wydawnictwo PTL, Warszawa.
- Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody. Dz. U. 2004, nr. 92, poz. 880 (wielokrotnie nowelizowana).

STRESZCZENIE

Przedstawiono propozycje różnych sposobów wraz z przykładami zachowania i upamiętniania zamarłych drzew o szczególnych walorach przyrodniczych i społecznych: pozostawienie martwego stojącego lub leżącego drzewa, ochrona lub rekonstrukcja wyjątkowych rozmiarów pniaka, ochrona fragmentów drzewa ex situ, wykorzystanie części pnia jako eksponatu muzealnego, użytkowe wykorzystanie wyjątkowych pni, sadzenie w sąsiedztwie zamierającego drzewa jego następców z materiału genetycznego drzewa rodzicielskiego, propagowanie sadzonek z nasion słynnych drzew, wykorzystywanie sadzonek do pamiątkowych nasadzeń powstałych z materiału rozmnożeniowego wybitnych drzew, przygotowanie sadzonek z tkanek zamarłych już drzew pomnikowych, tworzenie kolekcji drzew w arboretach uzyskanych metodami szczepień wegetatywnych z rekordowych drzew pomnikowych, wykorzystanie kikutów drzew o wyjątkowych cechach symbolicznych do wykonania modeli do odlania pomników i rzeźb, ustawianie tablic i kamieni pamiątkowych w miejscach gdzie rosły dawniej drzewa o szczególnym znaczeniu społecznym. Postulowano, aby instytucje i osoby odpowiedzialne za prowadzenie rejestru drzew pomnikowych dokumentowały dalsze losy zamarłych już drzew o szczególnych walorach przyrodniczych i społecznych.

SUMMARY

The article presents proposals of various methods along with examples of conservation and remembrance of dead trees with special natural and social values: leaving dead standing or lying trees; protection or reconstruction of uniquely large stumps; protection of tree parts ex situ; using tree parts as museum exposition; utilizing unusual stumps; planting in the near neighbourhood of a dying tree its successors received from genetic material of a parent tree; propagating seedlings from seeds of famous trees; using seedlings originating from famous trees for planting memorial groves; growing seedlings from tissue of dead natural monument trees; creating an arboretum collection from tree grafts obtained from record-setting trees; using parts of exceptionally significant trees as a model for casting monuments and sculptures; placing information boards and memorial stones in places where trees of special social significance were growing. It was also suggested for institutions and individuals responsible for keeping registers of natural monument trees to document the future destiny of trees with special natural and social values which already died.